

10 класс – 34 ш.

Тема, эгениң ады	Программаның ужур-утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир ужурлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
<p>Кирилде</p>	<p>Амгы тыва литература: Тываның шылгараңгай чогаалчылары. Литературлуг бөлгүмнер.</p>	<p>1</p>	<p>Үежи чогаалчыларның ажыл-чорудулгазында жанрлар аайы-биле онзагай чаа хевирлер. Тыва литератураның үндезилекчилеринин оруун улаан чогаадыкчы салым-чаяанныг чогаалчылар: К.Э.К. Кудажы, Е.Т. Танова, В.С. Серен-оол, А.А. Даржай, М.К. Өлчей-оол, М.Б. Доржу, М.Б. Көжелдей, Э.Д. Донгак, М.М. Дуюнгар, Ч.Б-К. Ирбижей, Ш.М. Суваң, А.У. Күжүгет, Н.Ш. Куулар, Э.Б. Мижит, О.К. Туң-оол, А.С. Бегзин-оол, Р.Д. Лудуп, М.Н. Ооржак болгаш өскелер-даа. Тыва шүлүк, проза, шии чогаалдарында чаартылгалар. Литературлуг бөлгүмнерниң чогаал хөгжүлдезинге салдары</p>
<p>«Кижиниң ниитилел - күрүне»</p>	<p>К-Э.К. Кудажының амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем». Комедия «Долуманың хуулгаазыны».</p>	<p>2</p>	<p>К-Э.К. Кудажының тыва литератураның сайзыралынга киирген үлүг-хуузу. Шүлүк, проза, шии чогаалдарының тыва литературада ээлеп турар туружу, бот-тускайлаңы. Авторнуң допчу намдарының чечен чогаалдары-биле холбаалыы. Тыва литератураның сайзыралының оруунга улуг хемчээлдиг «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеяның көстүп келгени. Ооң бижиттинген төөгүзү, номнарының аттарының символдуг уткалары. Чогаалда маадырларның прототиптери: төөгүлүг болуушкуннар, төөгүлүг кижилер. Буяның овор-хевиринде чөрүлдээлер. Ада кижиниң мерген угаанныы, ава кижиниң шыдамыккай аажы-чаңы. Роман-эпопеяда ынакшыл темазы. Тыва литературада роман-эпопеяга хамаарыштыр литература-сайгарылгалыг ажылдар. «Долуманың хуулгаазыны» деп комедияның тема, идеясы. Шииде тыптып келген чөрүлдээлер, оларның чылдагааннары. Шииде персонажтар, амыдыралдың шынныы. Монолог, диалог, ремаркаларның шииниң кол бодалын илередиринге салдары. Долуманың овор-хевири. Даш-оол биле Ширижиктиң аразында</p>

			харылзаалар, оларны бөгүнгү амыдырал-биле деңнээр. Комедияның сюжединиң онзагай тывыжы, дылының уран-чечени.
«Литература теориязы»	Чогаал теориязы. Комедия.	1	Комедия – шии чогаалының бир хевири. Ооң тывылганының кыска төөгүзү, сорулгалары, баштайгы авторлар болгаш оларның чогаалдары. Делегей болгаш орус литературада билдингир комедиялар, тыва литературага комедия жанрының көстүп келгени. Амгы тыва шии чогаалында комедия жанрының хөгжүлдеси, ук жанрда бижип чоруур авторлар дугайында кыска шинчилел ажилдарын чорудары.
«Кижиниитилел - күрүне»	Е.Т. Танованың амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Тоожу «Дошкун чылдарның чазы».	1	Е.Т. Танованың чогаадыкчы ажил-чорудулгазының хөй талалыы. «Дошкун чылдарның чазы» деп тоожунуң тематиказы. «Чоннун дайзыннары» - актыг черге шаажылаттырганнарның» салым-чолу. Репрессия темазын ажитканы: тоожунуң сюжеди болгаш композициязы. Авторнуң туружунуң тоожуда илереп келгени. Кол маадырның амыдыралында трагизм. Чогаалдың уран-чечен дылының чурумалы, кижизидикчи ужур-утказы.
	В.Б-Х. Монгуштуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. «Каткы бажы каткан эвес» деп чечен чугааның идея-тематиктиг угланышкыннары.	1	В.Б-Х. Монгуштуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазының бот-тускайлаңы. Тыва литературада сатира-юмор жанрының сайзыралынга кириен үлүг-хуузу. «Каткы бажы каткан эвес» деп чечен чугааның идея-тематиказы, сюжет, композициязы, омур-хевирлерниң иштики делегейин аждарына чурумалдыг аргаларның ролю.
«Литература теориязы»	Чогаал теориязы. Сатира болгаш юмор	1	1930-1940 чылдарда тыва литературага баштайгы шоодуглут, дузаашкынныг чогаалдарның көстүп келгени. Б. Хөвөңмейниң, С.Тамбаның, Л.Чадамбаның, С.Сүрүң-оолдуң, С.Серенниң, Ю.Кюнзегештин, О.Сувакпиттин чогаалдарында шоодут, дузаашкын хөөннериниң илерээни. Тыва литературага сатира, юмор жанрынң турумчуй бергени. Т.Кызыл-оол, В.Монгуш, Л. Иргит, В.Хомушку, Ш.Монгуш оларның чогаалдары.
«Кижиниитилел – күрүне»	С.В. Козлованың амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Шүлүглел «Сыра.	1	С.Козлова – шүлүкчү, журналист, очулдурукчу. Тыва уран чүүлдүң хөгжүлдесинге С.Козлованың кириген үлүг-хуузу. «Сыра деп шүлүглелдин бижиттингениниң төөгүзү, тургузуунуң

			онзагайы. Чогаалдың композициясы. Шүлүглелдин идея-тематикасы, дылының чончузу. Ава кижиниң омур-хевирин чурааны. Сыраның символиктиг омур-хевирин. Деталь, монолог, диалогтарның ролю.
«Тываның орус дылдыг чогаалчылары»	Тываның орус дылдыг чогаалчылары. Тыва төөгүзү-биле харылзаалыг чогаалдар. Херээжен чогаалчылар Г.И. Принцева болгаш Э.Б. Цаллагованың чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.	1	Тыва литература 1950 чылдарда. В.Ермолаев, М.Пахомов, Н.Сердобов, С.Козлова, А.Емельянов оларның киржилгези-биле баштайгы орус дылдыг чогаалчыларның бөлүүнүн тургустунганы. Амгы тыва литературада орус дылдыг чогаалчылар: Г.Принцева, Э.Цаллагова, В.Бузыкаев, Е.Антуфьев болгаш өскелер-даа. Тыва төөгүзү-биле ужур-уткалыг номнар: А.А. Пальмбахтың, В. Мачаварианиниң, И.Г. Сафьяновтуң Тыва төөгүзүнүн дугайында очерктери болгаш чечен чугаалары. Херээжен шүлүкчүлер Г.И. Принцева болгаш Э.Б. Цаллагованың лирикасы. Оларның очулга ажылынга киирген үлүг-хуузу.
«Орус литература тыва дылда»	С.А. Есенин. Шүлүк «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир».	1	С.А. Есенинниң «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир» деп шүлүүнүн литературлуг сайгарылгазы.
«Кижиниң бойдус - депшилге»	М.Б. Доржунуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Шүлүктер: «Ава сүдү», «Авамның ыры», «Вокзалга», «Авам чокта», «Тыва аъттар».	1	М.Б. Доржу – лирик шүлүкчү. Москваның А.М. Горький аттыг литература институтунуң баштайгы тыва доозукчузу. «Ава сүдү», «Авамның ыры», «Вокзалга», «Авам чокта» деп шүлүктерде ава кижиниң портредин, аңаа кызыгаар чок ынакшылын күргүскени. Лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң ажык, уяны, камгалал чогуунуң көстүп турары. «Тыва аъттар» деп шүлүүнде тыва кижиниң чылгы малга ынаан, аңаа хумагалыг чоруун көргүскени. Аъттың чоруу, оң чогаал дылының уран-чечен аргаларының дузазы-биле дыңналып кээри. Тыва литературада кижиниң болгаш аът деп теманың мөңгези.
«Кижиниң ниитилел - күрүне».	А.А. Даржайның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. А.А. Даржай «Дазыл», «Игил ызы», «Четкер четкизи», «Хемнер бирде...».	2	А.А. Даржайның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазының делгеми. Проза-шүлүк «Дазыл». Шүлүглел «Игил ызы». Трагедия «Четкер четкизи». Шүлүк «Хемнер бирде...». Төрээн чер, мөзү-шынар, ынакшыл темазына бижиттинген шүлүктериниң онзагайы, бот-тускайлаңы. Авторнуң номнарының

			<p>аттарының символиктиг уткалары. Чогаалчының сайгарылгалыг ажылдары. Амгы тыва литературада А.Даржайның бот-тускайлаң үнү.</p> <p>«Дазыл» деп проза-шүлүктүң философчу ханы утказы. Дазылдың символиктиг оуруу. Үе болгаш амыдырал. Мөзү-бүдүш темазын чидиг көдүргени. Амыдыралчы туруш айтыры, авторнуң овор-хевир тургузарының аргалары. Чогаалдың жанрының онзагайы.</p> <p>«Игил ызы» деп шүлүглелдин тургузуунуң онзагайы. Өскүс кастың ызының игил аялгазынга дыңналып кээрин уран чураны. Улустуң аас чогаалы-биле холбаазы. Катаптаашкыннарның, монологтарның, диалогтарның ужур-утказы. Чогаалдың идеязының ханы философчу утказы.</p> <p>«Четкер четкизи» деп шиинин идеялиг утказы, ооң амыдыралчы үндезиннери. Амыдыралда нарын айтырыгларны шииде көдүргени. Шиинин чөрүлдээзи, проблематиказы. Мөзү-бүдүш болгаш бойдус камгалалының темалары. Кол персонажтарның овор-хевиринде бир мөзүлөш аян.</p> <p>«Хемнер бирде...» деп шүлүктүң ханы философчу утказы, темазы. Шүлүкте овор-хевирлер, уран-чечен аргаларны кииргениниң ужур-утказы.</p>
<p>«Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда»</p>	<p>Чинагийн Галсан (Шыныкбай оглу Чурук-Уваа). Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу». Чечен чугаа «Хара Хөл».</p>	<p>1</p>	<p>Лейпциг университетинин доозукчузу, делегейде ады-сураа алгаан Моолдуң Сенгел сумузунга төрүттүнген тыва чогаалчы Чинагийн Галсан Шыныкбай оглу Чурук-Увааның ажыл-чорудулгазы. Немец дылда бижээни «Тыва тоожу (төөгү)» деп тоожузуунуң Европага база делегейниң өске чурттарыга чогаалчының алдар-адының тарааны. Тыва чоннуң бурунгу философиязын, амыдыралчы тура-соруун, чуртунга кызыгаар чок бердингенин чуруп көргүскени. «Хара Хөл» деп чечен чугааның улустуң аас чогаалы-биле холбаалы. Төрээн черинге ынакшыл, сүзүглелдин тыва улустуң чаңчылдарында көргүскени. Чечен чугааның дылының онзагайы.</p> <p>«Дошкун чылдарның тоожузу» деп чогаалда авторнуң чураны национал бот онзагайын тодарадыры, төрээн черин алгап, бүгү-ле</p>

			чараш чүүлдүн үнгөн дөзүнгө ынакшылын илередири. Чогаалдын идея-тематиктиг утказынга хамаарыштыр ажылды чорудары, авторнуң чуртталгаже философчу көрүжү.
«Кижиге - бойдус - депшилге»	В.С. Серен-оолдун амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Сыгыттын аяны», «Аржаанның аялгазы», «Мээң Тывам».	1	В.Серен-оолдун тыва уран чүүлдүн төөгүзүнгө, сайзыралынга арттырган чаартыкчы үлүг-хуузу, бот-тускайлаң онзагай үнү. Шүлүк жанрынга сестээн, дөрттээн шүлүктөрдө философчу мерген бодалдар, уран-чечен деңнелгелерниң көстүп келгени. «Сыгыттын аяны» деп шүлүктүн идеязы. Сыгыт-хөөмей тыва чоннуң уран чүүлүнүн катаптаттынмас хевири. Шүлүктүн тургузуу, дылдын уран аргаларын ажыглааны. «Аржаанның аялгазы» деп шүлүктүн идеязы, бижиттингениниң онзагайы. Аржаанның өмүнээзинден кижилерге чагыг. Кижиге болгаш бойдус темазын монолог хевиринге илередип үндүрүп келгениниң онзагайы. Шүлүктө дылдын уран-чечен аргаларын ажыглааны.
«Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда»	У. Шекспир «Сонеттер», трагедия «Ромео биле Джульетта».	1	Тыва литературада У. Шекспирниң «Сонеттер» болгаш «Ромео биле Джульетта» деп чогаалдарының жанр болгаш хевир талазы-биле онзагайы. Тыва дылче очулгаларның онзагайы.
«Кижиге ниигилел күрүне»	Э.Л. Донгактын амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Роман «Эрги хонаштар».	2	Э.Л. Донгактын чогаадыкчы ажыл-ижиге. Чогаалчының амыдыралче көрүжү. Кижиге болгаш ону долгандыр турар делегейни, ниигилелди чуруурунга авторнуң чогаадыкчы көрүжү. «Эрги хонаштар» деп романның темазы. Чогаалда чечен девискээр, чечен үе. Кол маадыр Амырынның омур-хевири, салым-чолунун оруктары, амыдыралчы дуржулгазы болгаш бурунгаар көрүштүү. Чогаалда аныяк салгалдын ажыл-херээниң солуну, чоннуң чаңчыл-сүзүглелдеринге хамаарылгазы. Романның уран-чечен дылы, адының идеялиг утказы.
	М.Б. Көжелдейниң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Тоожу «Төрээн чурттан ыракка».	1	М.Б. Көжелдей – журналист, шүлүкчү, прозачы. Чогаал бижириниң аяны, дидим көрүжү. «Төрээн чурттан ыракка» деп тоожунун идея-тематиказы. Чогаалда чечен үе болгаш девискээр. Тоожунун адында идеялиг

			утказының сюжет шугумунуң, чөрүлдээниң болушкуннарның илереп келгени. Патриотизм пафозу. Хары черге маадырның сагыш-сеткилиниң психологтуг байдалы. Тыва кижиниң алдар-адын кайгал Мартаажыктың бедик тудуп чорааны, ажыл-ишке, амыдыралдың берге байдалдарында туруштуг, дидим, сагынгыр чоруу. Овур-хевирниң кижизидилгелиг уjur-утказы. Репрессия темазының тоожуда илереп келгени.
	Ш.Д. Кууларның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Роман «Баглааш».	2	Ш.Д.Кууларның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының онзагайы. «Баглааш» - мөңгө амыдыралдың символу деп философчу бодалды роман-дилогияда илереткени. Романның композициязы. Үе дугайында философчу бодал. Төп Азияның үндезин чурттакчыларының көшкүн амыдыралының ыдыктыг демдээ – баглаашты, узун назылыг, улуг угаанныг, төрээн черинге бердинген кижиниң овур-хевирин чуруурда ажыглааны. Эзим, Хадың, Чер, Кижини, Үе деп билиишкуннерни көргүзүрде, улуг үжүктөрни ажыглаанының уjur-утказы. Баглааштың бодалдарындан романның идеялиг утказының илереп келири. Салгалдар аразында харылзаалар, төөгүлүг болушкуннар, эрги болгаш чаа баглааштарның овур-хевирлерин уран-чечен көргүскени.
«Литература теориязы»	Чогаал теориязы. Символ.	1	Символ дугайында билиишкун. Уран чүүлдүң бүгү хевирлериниң кол бодалын илередиринге символдуң салдары. Тыва аас чогаалында болгаш литературада символдар.
«Россия чоннарының литературазы тыва дылда»	И.Т. Кузнецовтуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Очерк «Тыва эки турачы кыстар».	1	И.Т. Кузнецовтуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Тыва эки турачы кыстар» деп очерктиң идеялиг утказы болгаш сюжеттиг шугуму, овур-хевирлер. Төлевилел: «Тыва эки турачы кыстарның маадырлыг чоруу мөңгөде артар».
«Кижиниң бойдус - депшилге»	А.Үержаның (А.Ү. Күжүгет) амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Ынак-тыр мен», «Хараган»,	1	А.Үержаның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчы дугайында литература-критиктиг ажилдар. «Ынак-тыр мен» деп шүлүктүң тургузуунуң онзагайы. Бирги

	«Хээлер».		болгаш ийиги кезектериниң бижиттинген аян-хөөнү, түңнел мөгейиг сөстөрниң дээштии, йөрээл уткалыы. «Хараган» деп шүлүкте төрөөн черинге ынакшылын илереткени, метафораларның чажыт уткалары. Лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң арыы, байы. «Хээлер» деп шүлүктүң идея-тематиказы. Чогаалда уран чурумалдыг аргаларның дузазы-биле амыдыралдың «хээлерин» чураанының дээштии, ханы философчу уткалыы.
«Кижиги - ниитилел - күрүне»	М.М. Дуюнгарның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Чечен чугаалар «Мөчөк ирей», «Чалбак-Мыйыс».	1	М.М. Дуюнгар – шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Чечен чугааларының кижилерниң мөзү-бүдүш хевирлээринге болгаш угаан-бодал сайзыралынга салдары. «Мөчөк ирей» деп чечен чугааның идея-тематиказы, композициязы. Чечен чугааның ханы философчу утказы, авторнун туружу. Кол маадырның омур-хевири. Өөреникчилерниң опчок «баштактаныгларының» уржуктары. Улуг кижиниң болгаш бичии оолдун иштики делегейиниң ылгалы. Чечен чугааның кижизидикчи утказы. «Чалбак-Мыйыс» - идея-тематиказының ханы уткалыы. Чечен чугааның композициязы. Детальдарның идеялиг умур-утказы, оларның дузазы-биле дириг амытаннар болгаш кижилерниң психологтуг байдалдарын чурааны, угаатканы. Дылының чедингири, чончузу.
«Орус литература тыва дылда»	М. Джалиль. Шүлүк «Сөөлгү ыры», «Хоругдаткан».	1	М. Джалильдиң «Сөөлгү ыры», «Хоругдаткан» деп шүлүктериниң тема болгаш идеязы. Шүлүктерниң долу литературлуг сайгарылгазы.
«Кижиги - бойдус - депшилге»	Э.Б. Мижиттиң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Философчу шүлүктери: «Шүлүктүң эгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүң дүрүмү», «Дугуй», «Аъттыг кижиги», «Кайда силер?», «Кыйгы». Трагедия «Иениң ынакшылы».	2	Тываның улустун чогаалчызы Э.Б. Мижиттиң хөй талалыг чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Тыва уран чүүлдүн сайзыралынга кириген үлүү. Үе, чуртталга, салым-чол, өлүм дугайында бодалдарының чажыт аяны. Э. Мижиттиң тыва шүлүк жанрының сайзыраарынга чаартылгалыг үлүг-хуузу. «Иениң ынакшылы» деп шииниң тема болгаш идеязы. Улустун аас чогаалындан үндөзилеттингени. Ава кижиниң ажы-төлүнгө ханы ынакшылы. Чогаалда символиктиг омур-хевирлер. Шииде

			трагизм, ооң амыдырал-биле харылзаазы.
	И.И. Бадраның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен».	1	И.И. Бадра - шүлүкчү, очулдурукчу, публицист. «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен» деп шүлүктөрдө мөңгө теманың ажиттынганы. Антитеза аргазының ажыглалының уждурдузасы. Дылдың уран аргаларын ажыглаанының чедимчелии.
«Кижиниитилел - күрүне»	А.С. Бегзин-оолдун амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагыы», «Философ».	1	А. Бегзин-оолдун амгы тыва литературада туружу. Төрөөн чер, ынакшыл лирикасы. Авторнун философчу шүлүктөрүнүн онзагайы, бот-тускайлаң аяны, улустун аас чогаалы-биле сырый холбаалы. Төрөөн хеми болгаш аданың омур-хевирин чураанының чөрүлдешкээ. Мерген угаан болгаш туугай боданыышкын. Бот-кыжыртының аяны.
«Кижиниитилел - депшилге»	Херээжен чогаалчыларың тыва литератураның хөгжүлдешинге чогаадыкчы салдары.	1	Тыва литератураның сайзыраарыңа херээжен чогаалчыларның үлүг-хуузу, оларның хөй талалыг чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. З.А. Намзырай, З.С. Байсалова, М.А. Хадаханэ, А.Х-О. Ховалыг, Э.Б. Цаллагова, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгет болгаш өскөлөрнүн даа чогаадыкчы ажылының тема, жанр талазы-биле тус-тус аяны. Бот-тускайлаң төлөвилел ажылын чорудары: «Мээң эн-не сонуургаарым херээжен чогаалчы».
«Россия чоннарының литературазы тыва дылда»	Л.Н. Арбачакова. Шүлүктөр «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим».	1	Л.Н. Арбачакованың чогаадыкчы дилээшкинери. «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим» деп шүлүктөрүнүн тургузуу болгаш онзагай омур-хевирлери. Шүлүктөрнүн дылының уран-чечени.
Блок «Кижиниитилел - депшилге»	Р.Д. Лудуптун, М.Н. Ооржактын чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.	1	Р.Д. Лудуптун бот-тускайлаң шүлүкчү бооп хевирлеттинеринге орус болгаш делегей литературазының салдары. Шүлүктөрүндө буддист аян-хөөннүн илерээни. «Хары черге боданыышкын» деп шүлүкүндө бодалдың ханы утказы. М.Н. Ооржактын амгы тыва литератураның шүлүк чогаалыңа чаа аян-хөөннү кииргени, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының туружу. Ч. Галсанның «Дошкун чылдарның тоожузу» деп чогаалын тыва дылче авторнун очулдурганы.
Катаптаашкын		1	Өөренип эрткен чогаалдарыңа катаптаашкын.

